

A REKONSTRUKCIONISTA VALLÁSOK ÖNDEFINÍCIÓS ÉS TERMINOLÓGIAI KÉRDÉSEI

SZILÁRDI RÉKA

ABSTRACT

The Self-definition of Reconstructionist Religions and the Terminological Questions around them

In the last decades, in the field of religious studies, and especially in the field of studies concerning new religious movements, there has been an increasing number of papers dealing with religious or spiritual formations that aim at reviving archaic religious cults. The academic literature, based on several criteria and studies, has given the term 'neo-paganism' or 'contemporary paganism' to these formations, and has subsequently further differentiated the term according to local or thematic approaches. In recent years, the term 'new' or 'pagan' seems increasingly to have been replaced by the term 'reconstructed polytheistic cults' or 'reconstructionist religions.' This paper traces this terminological process and presents a typology of the best-known movements in the history of religion, based on a phenomenological approach to religion.

ÚJRAÉLEDŐ KULTUSZOK

Az elmúlt évtizedekben a vallástudományi kutatások területén, azon belül is leginkább az új vallási mozgalmakkal foglalkozó tanulmányok sorában egyre gyakrabban jelentek meg olyan írások, amelyek azokkal a vallási vagy spirituális formációkkal foglalkoznak, melyek célja valamely egykor létező kultusz újbóli életre keltése.

A nemzetközi szakirodalom több szempontból és több vizsgálat nyomán, valamint e csoportok önmegnevezési kísérletei alapján az *újpogány* vagy *kortárs pogányság* elnevezést adta a vizsgált jelenségnek, majd a későbbiekben a terminust tovább bontotta lokális, illetve tematikus megközelítések szerint. Az utóbbi évekre egyre inkább úgy tűnik, hogy az 'új/pogány' kifejezést leginkább a *politeista rekonstrukcionista* vagy *rekonstrukciós vallások* elnevezés váltja fel. Az alábbi tanulmány célja ennek

a terminológiai folyamatnak a nyomon követése, ezen keresztül pedig a legismertebb mozgalmak vallástörténeti bemutatása, illetve vallásfenomenológiai megközelítésű tipológiájának ismertetése.

Maga az ’újpogány’ terminus a 1960–70-es években bukkant föl az egyes vallási közösségek öndefinitív szóhasználatában (pl. a Reformed Druids of North America vagy a Wicca esetében).¹ Mivel e csoportok követői rendkívül változatos tradíciókhoz nyúlnak vissza, az 1990-es években már egyértelművé vált, hogy a vizsgált irányzatok esetében óriási heterogenitással találkozhatunk. A prehistorikus idők természetvallásaitól a nagy ókori (görög, római, germán, kelta) vallási kultúrákig vagy az egyes – csak nyomokban fennmaradt – lokális ősvallási hagyományokig a „mitológiai újrahaznosítás” palettája igen szélesnek bizonyult, a különböző esettanulmányok pedig igazolták azt is, hogy az ilyen típusú reimitologizáció, amelyik jellegzetesen valamilyen kereszténység előtti vallási formát választja tárgyául, mind Európában, mind pedig az angolszász világban széles körben elterjedté vált.

Az ezredforduló vallástudományi és szociológiai szakirodalma kezdetben az ’újpogány’ kifejezést olyan általános gyűjtőfogalomként használta, amelynek referenciahalmaza akkor még nem volt teljesen kiforrott.² A terminust – különösen a laikus interpretációk – számos esetben olyan csoportok besorolására is alkalmazták, amelyek ősi „pogány” gyökerei rendkívül kétségesek, és csupán a szóhasználat zavara folytán aggatták rájuk ezt a címkét. Sok esetben ezoterikus, New Age vagy éppen sátánista mozgalmak is bekerültek a szóhasználat értelmezésébe, majd az idő haladtával egyre pontosabban igyekeztek körülhatárolni a kortárs pogánysághoz tartozó mozgalmak mibenlétét, formáit, egyes alcsoportjait, illetve más vallási formációktól való elhatárolását.

Összességében ez a terminológiai folyamat számos nehézséget rejtett magában. Egyfelől problematikusnak bizonyult a *pogány* szó használata is elsősorban a keresztény értelmezés és ennek konnotációi miatt. Másfelől az émikus megközelítés sajátosságai okán³ természetesen figyelembe kellett venni a különböző csoportok

¹ Ahogyan azt például Isaac Bonewits vagy Margot Adler, ismert újpogány szerzők használják a hetvenes évek elejétől.

² Pl. Adler: *Drawing down the Moon*; Dowden: *European Paganism*; Hanegraff: *New Age Religion*; Harvey: *Listening People, Speaking Earth*; York: *The Emerging Network*.

³ A nemzetközi szakirodalom ezt „emic-etic” elméleti distinkciónak nevezi, amelyben az „emic”, azaz émikus megközelítés azt a nézőpontot jelenti, amelyet egy adott vallás képviselője saját hitéről és vallási gyakorlatáról képvisel. Az „emic” szint elengedhetetlen egy olyan vallástudomány számára, amely komolyan érdeklődik tárgya iránt, s amelyben a kutató nem sajnálja a fáradságot a vallásos aspektus reprezentálására, s mindezt annyira adekvátan teszi, amennyire csak lehetséges. Ideális esetben az „emic” nézőpont arról tud beszámolni, hogy mit gondolnak a hívők, miért gondolják azt, és miért tesznek dolgokat. Az „etic”, azaz étikus perspektívája ezeknek az információknak az interpretálásaként jön létre. Az értelmezés és elemzés során a kutató saját elméleti

öndefiníciós kísérleteit is, miközben a nagyfokú heterogenitásban meg kellett találni azokat az elemeket és kulcsmozzanokat, amelyek alapján a nevezett jelenségekört tipologizálni lehet, valamint indokolhatóvá válik egy esernyőterminus létrehozása és alkalmazása. Az alábbiakban ez a hármas problémakör kerül ismertetésre.

PAGANUS ÉS KONNOTÁCIÓI

A 'pogány' kifejezés a latin *paganus* ('falusi', 'falun lakó', 'vidéki') szóból származik, jelentése a kereszténység korai szakaszához kötődik, amikor az új vallási hagyomány először a város lakó népesség (az *urbanusok*) körében terjedt el, míg a hagyományos vallások – a görög és római államvallás vagy a misztériumvallások – követői vidékre, a falvakba szorultak vissza, és még hosszabb időn át gyakorolták hitüket. A keresztény szóhasználatban az V. századtól a 'pogány' megnevezés azokat jelölte, akik sem a keresztény, sem a zsidó vallásnak nem voltak a hívei. Az évszázadok során a kifejezés jelentése tovább bővült, és a keresztények által általánosan használttá vált például a muszlimokra vonatkoztatva, vagy éppen a protestánsok által a katolikus egyház címkézésére. Ebben a jelentésében tehát egyaránt jelentett bálványimádót, hamis istenek követőjét vagy éppen istentelent is, miközben napjaink közbeszédében a 'pogány' jelzőt éppúgy használják az ateista, agnosztikus, mint a nem keresztény vagy éppen a kereszténységen belül eltérő vallási hagyományt követő személyek és csoportok megjelölésére.

A kifejezés használata tehát egymástól gyökeresen eltérő jelentéstartalmakat is hordozhat, és mint a kereszténységtől eltérő vallási hagyományok gyűjtőfogalma, kizárólag a nyugati társadalmak történeti és kulturális (alapvetően a keresztény) metakultúrája (vö. Tiryakian: *Three Metacultures of Modernity*) által dominált kontextusban értelmezhető, illetve erős keresztény teológiai befolyást indukál.⁴

keretén belül bepillantást nyer témájának belső logikájába, jöllehet saját elképzelése gyakran radikálisan különbözik a hívek elgondolásaitól. Ez azonban nem jelent nehézséget, amíg az olvasók képesek elkülöníteni a két megközelítési módot. Hanegraff: *New Age Religion*, 12.

⁴ Ezt a meglátást kiválóan demonstrálja az, amit Teológiai Kiszótárban találunk a pogányság kapcsán: „A «pogányság» teológiai és nem vallástudományi fogalom, amelyről a teológia mindaddig nem mondhat le a «nem-keresztény» szóhasználat javára, amíg fenntartja azt az igényét, hogy Jézus Krisztus óta minden ember számára a kereszténység az abszolút vallás [...]. Teológiailag szabatosan azt kellene mondanunk: «pogányoknak» nevezzük az olyan, történelmileg bizonyos népekhez tartozó embereket, akikhez mint «népük» tagjaihoz történelmileg még nem jutott el ténylegesen a kereszténység a maga igényével, vagy akik a saját történelmi hagyományuk nevében még elzárkóznak a kereszténység elől. [...] A politeizmus ismertetőjelét legfeljebb csak a pogányság másodlagos, tényleges és kezdetleges fogalmi elemeként fogadjuk el” (vö. Rahner – Vorgrimler: *Teológiai kiszótár*, 572). A fenti idézet egyebekben alkalmas példa arra is, hogy lássuk, a 'pogány' kifejezés köznyelvi használata milyen erősen hordoz teológiai konnotációkat.

Összefoglalva elmondható, hogy az 'újpogány' terminus '60-as, '70-es évekbeli fölbukkanása mintegy felváltotta a keresztény körök által kedvelt „pogány” elnevezést, amit az új irányzatok – a századok alatt ráakódott negatív jelentéstartalmai miatt – sértőnek éreztek, és nem egyszer visszautasítottak. Ebben a szóhasználatban egyszerre jelent meg annak a nyomatékositása, hogy itt másfajta vallási fenoménről van szó, mint amit a történeti örökség sugall, másfelől nyomon követhető a laikus világi értelmezések kiküszöbölésére tett kísérlet is.

A tágabban értelmezett vallástudományi szakirodalom szintén ezeknek a látens teológiai „áthallásoknak” az elkerülésére kezdte használni e kifejezéseket a pogány vallások modern követőinek megjelölésére. Azonban ezek a fogalmi distinkciók nem voltak tiszták, erőteljesen függték az adott kifejezések kutatók által megadott definícióitól, illetve alkalmanként nem volt világos az okkultizmustól és New Age-től való elhatárolásuk sem. Mindettől függetlenül a '90-es évek közepére az 'újpogány', 'újpogányság' kifejezések tényszerűen elterjedtte váltak a valláskutatásban is, az angolszász szakirodalom zöme alkalmazta és alkalmazza ezt a terminust az irányzatok megjelölésére.⁵

ÖNDEFINÍCIÓ A JELENTŐSEBB IRÁNYZATOKBAN

Érdemes elsőként egy émikus definíciót idézni. Margot Adler – maga is ismert újpogány – író az (új)pogányságot olyan világnézetként azonosítja, amely hangsúlyozza a természet tiszteletét, és az Istennel való személyes kapcsolatot hirdeti.⁶ Habár a követők állítása szerint fogékonyak az individualizmusra, és hiányzik belőlük a dogmatikus gondolkodásra való hajlam, mégis általánosan elfogadott nézetük, hogy az Isteni minden dologban benne lakozik. Nagy tisztelettel fordulnak a Föld felé, és a természettel harmóniában igyekeznek élni, ezenkívül nagy hangsúlyt fektetnek a személyes felelősségre, és arra ösztönzik az embereket, hogy bízzanak saját képességeikben és belső erejükben, hogy helyes életet tudjanak élni. Minden különleges előírás és parancsolat nélkül az egyénnek törekednie kell a jóra, és tartózkodnia attól,

⁵ York: The Emerging Network; uő.: Pagan Theology; Harvey: Listening People, Speaking Earth.

⁶ Adler így ír az újpogányság követőiről: „We are not evil. We don't harm or seduce people. We are not dangerous. We are ordinary people like you. We have families, jobs, hopes, and dreams. We are not a cult. This religion is not a joke. We are not what you think we are from looking at T.V. We are real. We laugh, we cry. We are serious. We have a sense of humour. You don't have to be afraid of us. We don't want to convert you. And please don't try to convert us. Just give us the same right we give *you*—to live in peace. We are much more similar to you than you think.” Adler: Drawing down the Moon, 453.

hogy másnak a kárára legyen. A gyakorlatban a pogányok többsége erőszakellenes, progresszív gondolkodású közösségi ember.⁷

Az alábbiakban a három legjelentősebb kortárs pogány mozgalom⁸ (Wicca, Ásatrú, druida vallás) jellegzetességei röviden, kötött szempontok szerint kerülnek ismertetésre. Az itt kiemelt szempontok alapvetően a modern kori megjelenést, a mozgalmak kontinuitásra vonatkozó elképzeléseit, az alapvető tanításokat, illetve az ezekhez kötődő vallási gyakorlatokat, valamint szerkezeti felépítésre vonatkozó elképzeléseket tartalmazzák. A megközelítés kissé redukcionista jellegének oka az összehasonlíthatóság aspektusában rejlik.

WICCA

A Wicca-kultusz⁹ XX. századi újjáéledése szorosan összefonódik a modern boszorkányság, a Wicca megjelenésével, melynek archaikus elemei egy ősi termékenység-kultuszra utalnak. Az irányzat követői a kereszténység előtti forrásokból, az európai folklórból és mitológiából merítik inspirációjukat; magukat, papjaikat és papnőiket egy európai samanisztikus jellegű természetvallás képviselőinek tekintik. Vallási tanításaik középpontjában a hármassal rendelkező természetistennő áll, akit legtöbb követője társával, a szarvakat viselő istennel együtt tisztel. Ez a dualitás alapelvének nyomatékosítására utal, illetve ezeknek az ellentétes pólusoknak az egybeolvadását jelképezi a hierogámia, az isten és az istennő szakrális közösülése, melynek rituális utánzása – a pap és a papnő egyesülése – számos ősi kultúrában ismert volt, és a boszorkányság egyes irányzataiban napjainkban is részét képezi a szertartásoknak.¹⁰

⁷ Uo.

⁸ Az irányzatok részletesebb elemzése korábbi, az újpogányság történeti-vallástudományi értelmezésével foglalkozó társszerzős munkámban található: Szilágyi – Szilárdi: Istenek ébredése.

⁹ Már a felső paleolitikorból ismertek kultikus rendeltetésű, nőket ábrázoló szobrok, melyek az Istennő tiszteletének igen korai meglétéről tanúskodnak. A földművelés elterjedésével, a mezőgazdasággal foglalkozó kultúrákban bukkan fel a földdel szoros kapcsolatban álló, a természet női teremtő erőt megjelenítő Földanya vagy Anyaistennő kultusza. Az ókorból e női istenség funkciókban egymáshoz igen közel álló formái ismertek: a kis-ázsiai Kübelé, a görög Gaia és Déméter vagy a római Ceres is a termékenységgel hozható kapcsolatba. Ezek a későbbiekben egyetlen Istennő-alakká olvadnak össze, akinek megjelenési formáiként különböző helyi isteneket tiszteltek. A kereszténység térnyerésével az Istennő vallásos tisztelete háttérbe szorult, bár egyes elemei évszázadokon át megmaradtak, beépülve a néphitbe és a folklórhoz. Néhány kutató rámutat a kereszténységben igen hangsúlyos Mária-kultusz pogány gyökereire is, amely szintén az Anyaistennőre vezethető vissza (vö. Eliade: Vallási hiedelmek és eszmék története).

¹⁰ Russel: A History of Witchcraft.

A boszorkányság modern kori újjászületésének előkészítésében a szakirodalom nagy szerepet tulajdonít Margaret Murray 1921-ben megjelent könyvének, a *The Witch Cult in Western Europe*-nak, amely a számtalan kritika ellenére sokakra mély benyomást tett, így a negyvenes évektől kezdve nagy mennyiségű ismertető anyag jelent meg a boszorkányságról. Murray munkájában a boszorkányság egy, a kereszténységet megelőző, független nyugat-európai vallás nyomait tartalmazó vallási entitásként jelenik meg, amely egy kétarcú, szarvakat viselő isten és női párja, az istennő köré összpontosult.¹¹ Murray vélhetően James G. Frazer hatására azonosította ezt az istenpárt a rómaiak Janus-Dianus és Diana istenpárjával. Feltételezése szerint az európai termékenységkultusz a középkor során mindvégig jelen volt a népi vallásosságban, és csak a katolikus egyház igyekezett sötét színben feltüntetni és üldözni a követőit (például úgy, hogy a szarvakat viselő istent azonosította a keresztény mitológia Sátánjával, és démoni attribútumokkal ruházta fel). Miként Eliade is írja, a történészek számos hibára mutattak rá, amelyek hiteltelenné teszik az európai boszorkányság Murray által készített rekonstrukcióját.¹²

A kultusz elterjedését döntően befolyásoló másik esemény (többek szerint a boszorkány-„reneszánsz“ tényleges elindítója) Gerald Gardner *Witchcraft Today* című, nagy hullámokat kavart könyvének 1954-es megjelenése volt, amelyben a boszorkányság olyan békés természetvallásként manifesztálódik, melyet papnők vezetnek, illetve amelynek hívei kis közösségekben, ún. *coven*ekben találkoznak. Az elképzelés az '50-es évek második felétől kezdve számos társaságot és irányzatot hívott létre a Wicca-kultuszon belül.

Általános megközelítésben a Wicca-irányzatokról a következő közös sajátosságokat lehet megfogalmazni: Alapelveiket tekintve az istenpár és a természet tisztelésén túlmenően a „tég, amit akarsz, csak másnak ne árts“ általános és kötelező érvényű etikai elvét hangsúlyozzák. E három megfontoláson túl nem határoznak meg szigorúan követendő dogmatikus tételeket, és mivel nem térítő vallásként definiálják magukat, így nem rendelkeznek központit irányító szervezettel, ami azt is jelenti, hogy a kovenek vezetői vagy alapítói semmiféle hatalmat nem gyakorolhatnak a tagok felett. Összességében a vallás követőit jobbra nyitottság, tolerancia és a nemek egyenjogúságának hirdetése jellemzi, ami kiegészül a természeti környezet iránt tanúsított fokozott figyelemmel, amely nem egyszer környezetvédelmi aktivizmus formájában is megjelenik.

¹¹ Ahogyan azt munkája bevezetőjében írja (Ritual Witchcraft) „...<this religion> can be traced back to pre-Christian times, and appears to be the ancient religion of Western Europe. The god, anthropomorphic or theriomorphic, was worshipped in well-defined rites; the organization was highly developed; and the ritual is analogous to many other ancient rituals.” (Murray: *The Witch Cult in Western Europe*, 5.)

¹² Eliade: *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok*.

ÁSATRÚ¹³

Az angol szakirodalom *Norse Religion*, 'északi' vagy 'skandináv vallás' általános névvel illeti mindazon hitelveket és vallási gyakorlatokat, melyek a kontinens germán népeinek ősi vallásán alapulnak. Mai követőik gyakran *viking*, *teuton* vagy *germán* vallásként említik, a legelterjedtebbek mégis az *odinizmus* és a széles körben ismert *Ásatrú* elnevezések.¹⁴

A germán népek körében már az i. sz. IV. században megindult a keresztény hit terjesztése, amely az első évezred végére a törzsek jelentős részénél sikerrel be is fejeződött (Skandináviában jelentős késéssel, vö. Halmágyi: *Európa keresztény hitre térésének néhány kérdése*). Annak ellenére, hogy a keresztény egyház igyekezett a régi vallást minden rendelkezésére álló eszközzel visszaszorítani, egyes periférikus területeken – mint például Izland és Észak-Skandinávia – mégis fennmaradtak ezek a tradíciók. A XIX. század közepétől, a nagy nemzeti identitáskeresések időszakában került ismét az érdeklődés középpontjába az ősi múlt, és ahogyan azt a Grimm-testvérek munkái vagy Wagner Nibelung-tetralógiája jól jelzi, a meglévő írásos emlékek hasznos alapot nyújtottak az összehasonlító nyelvtudomány és mitológiatörténet kutatói számára.

Később, a XX. század első évtizedeinek Németországában az egyre erősödő keresztényellenes, náci szellemiség a régi germán vallásban és hagyományokban igyekezett megtalálni a létjogosultságát igazoló, megerősítő ideológiai alapot, azonban a második világháború után ez a gyakorlat szinte teljes egészében eltűnt (bár ismertek ellenpéldák főként az Egyesült Államokból, ahol egyes neonáci csoportosulások még a napjainkban is az ógermán mitológiával próbálják megalapozni filozófiájukat). Az Ásatrú összességében radikálisan szakított a nácik által kompromittált múlttal, és a napjainkban, pl. Skandináviában létező nemzeti csoportok körében erős antirasszista attitűd figyelhető meg.

Bár a *Norse Religion* követői a többi rekonstrukcionista vallás képviselőihez hasonlóan nyitottak és toleránsak másokkal szemben, mégis a konzervatívabb csoportok közé sorolhatók. Margot Adler szerint általában ez a vallási irányzat olyan embereket vonz, akik politikailag konzervatívabbnak számítanak, valamint kevésbé megértők a feminizmussal, az anarchizmussal, valamint az eltérő szexualitás orientációval vagy az életstílusban képviselt mássággal szemben. Összességében követőit kevésbé jellemzi a vegetarianizmus, más kortárs pogány irányzatoktól eltérően az alkoholt nagyobb előnyben részesítik más tudatmódosító szerekkel szemben,

¹³ A szó jelentése: 'ász-hit' (óizl.), ahol „ász” az ógermán istenek egy csoportját jelöli, szemben a „ván” istenekkel (ld. verses Edda: mek.oszk.hu/00300/00377/html/).

¹⁴ Az egyik legjelentősebb, az északi hagyományok követőit tömörítő szervezet, a The Troth közlései alapján, thetroth.org.

a vallás etikai dimenziójában hangsúlyt kapnak az ún. „hősi erények”, és egyes harcművészetek gyakorlói is magas számban megtalálhatóak közöttük.¹⁵ A vallásos életforma fókuszában fokozottan jelen vannak olyan tradicionális értékek, mint a család és a nemzetség, a becsület és bátor helytállás.

Az Ásatrú fontos jellemzője, hogy talán a leginkább politeisztikus jellegű az összes hasonló vallási forma közül (jóllehet ez a politeizmus nem a kétezer évvel ezelőtti formájában jelenik meg). „Mi egy minden alapjául szolgáló és mindent átható isteni energiában, vagy valóságban hiszünk, amely rejtve van előlünk, mivel meghaladja értelmünket. Továbbá hisszük azt is, hogy ez spirituális valóság kapcsolatban áll velünk: ahogy mi hatunk rá, úgy hat ő is ránk. Hiszünk abban, hogy ez a minden alapjául szolgáló isteni természet, Istenek és Istennők formájában nyilvánítja ki magát. Ezen istenségekről szóló történetek olyanok, mint egyfajta kód, egy titkos nyelv, amelyen keresztül az isteni valóság megszólít minket.” (McNallen nyilatkozatát idézi Adler: *Drawing down the Moon*, 246.)¹⁶

Az Ásatrú csoportok vezetői éppúgy lehetnek nők, ahogyan férfiak is, valamint a vallási ceremóniák alkalmával szintén mindkét nem képviselői betölthetnek irányító szerepet. A helyi közösségek elnevezései az angolszász területeken: *kindred*, *hearth* vagy *garth*, a szertartásokat bemutató papokra a *gothi*, a papnőkre a *gythja* elnevezést használják.¹⁷ Akár a Wicca-kultuszok tagjai, a hívők a természet ciklusaihoz igazítva tartják fontosabb ünnepeiket.

A kultusz a késő hatvanas években indult virágzásnak, az igazi áttörést az 1973-as év hozta meg, amikor a helyi közösséget, az Íslenska Ásatrúarfélagið-t¹⁸ az izlandi kormány hivatalosan bejegyzett vallásnak ismerte el, ezt követően pedig számtalan nemzeti és regionális csoportosulás jött létre, különösképpen Észak- és Nyugat Európában és az angolszász területeken.¹⁹

¹⁵ Adler: *Drawing down the Moon*.

¹⁶ Az Egyesült Államokban Steve McNallen, egykori katona kezdte publikálni a *The Runestone* és az évente megjelenő *Althings* periodikákat, amelyek szintén jelentős mértékben hozzájárultak az Ásatrú angolszász népszerűsítéséhez. Szintén hozzá kötődik az amerikai Ásatrú Folk Assembly megalapítása, ahol az első Ásatrú rítusokat megalkották–lejegyezték, vallási naptárt alakítottak ki, és rendszeres összejöveteleket tartottak. McNallen Adler forrásközlője.

¹⁷ Óizl. godi: 'törzsfő és pap', gyðya: 1. 'istennő', 2. 'papnő'; Cleasby – Vigfússon – Craigie (szerk): *An Icelandic-English Dictionary*.

¹⁸ Izl. Ásatrúarfélagið: 'Ász-hitűek társasága'.

¹⁹ A legjelentősebb szervezetek: az Ásatrú Folk Assembly (USA), illetve egyik elágazása, a Valgard Murray által vezetett Ásatrú Alliance, valamint az Odinic Rite és az Odinhof vagy a rúnák titkos világa beavatást ígérő ezoterikus Rune Gild csoportok Nagy-Britannia területén.

DRUIDA VALLÁSI REKONSTRUKCIÓ

A modern druidizmus az ősi kelta vallási tradíció rekonstrukcióját tűzte ki célul. A kontinentális kelta törzsek vallásáról kevés információval rendelkezünk, mert habár ismertek egyfajta írásbeliséget, de az írás rituális tilalma miatt nem maradtak fenn tőlük származó szövegek.²⁰ Jórészt csak a görög és római szerzők munkáiban találunk vallásukra vonatkozó feljegyzéseket, valamint a régészeti emlékek, feliratok nyújtanak tájékozódási lehetőségeket. Azonban más a helyzet az ír és a brit szigeteiken élő kelták esetében, itt ugyanis bőséges elbeszélő irodalom áll a kutatók rendelkezésére, amely bár meglehetősen kései, mégis értékes forrást jelent.

A kelta panteon rekonstruálása nem jelent könnyű feladatot: Mivel a törzsek szétszóródva éltek Európában, az egyes területek sajátosságaihoz és a különböző életkörülményekhez alkalmazkodott kultúráik az istenek változatos és számtalan néven tisztelt formáit hívták létre. Az általánosan tisztelt istenek közé tartozott Tarannis, az ég istene, Cerunnos, akit egy szarvasagancsot viselő férfiként ábrázoltak, és Brigit, az egyik legnépszerűbb istennő, akinek Imbolc ünnepét szentelték.

A kelta vallásban a hagyományos papi teendőket a druidák látták el, akik külön kasztot alkottak a társadalmon belül. Elsődleges szerepük a valláshoz kapcsolódó rituális cselekmények végrehajtása volt, de feladataik közé tartozott az ifjúság oktatása és nevelése és a bíraskodás is. Julius Caesar beszámolója szerint: „A druidák testületét egy ember vezeti: tekintélyének mindannyian alávetik magukat. [...] A druidák általában nem mennek háborúba, és nem fizetnek adót; honfitársaiktól eltérően felvannak mentve a katonáskodás és egyéb kötelezettségek alól.”²¹

A fennmaradt írások többsége vezetőként férfiakat említ; nem ismert, hogy a női druidákat egyenrangúnak tekintették-e a hasonló szerepet betöltő férfi társaikkal, vagy tevékenységük csak egy speciális területre korlátozódott.

A druidizmus a már előzetesen ismertetett Ásatrú irányzathoz hasonlóan erősen politeisztikus szemléletű, istenségek és földöntúli lények sokaságának létezését fogadja el, de léteznek mono- illetve duoteista nézeteket valló irányzatai is, amelyek egymást kölcsönösen elismerik. Követői szerint a druidizmus spirituális ösvény, szemléletükben a természet szakrális, isteni jelleget ölt. Hangsúlyosak a halál utáni lét és a túlvilág-elképzelések, a túlvilág egyfelől a halál utáni élet színtere, másfelől a druidák lélekelképzeléseinek megfelelően átkelőhely és nyugvóhely két születés között a lelkek számára (a reinkarnáció vagy metempsychosis hite általános).

Etikai téren a modern druidizmus, a más neopogány csoportok által általánosan elfogadott elven túl, az ősi kelta erkölcsi parancsokat követi, amelyek a becsületesség, a hűség, az igazságosság, a bátorság, a vendégszeretet és az őszinteség

²⁰ Eliade: Vallási hiedelmek és eszmék története.

²¹ Caesar: A gall háború, 133.

gyakorlásán alapulnak. A hitrendszer követői igyekeznek környezettudatos életmódot folytatni, ökológiai szemléletük általánosan a neopogányság *mainstream* vonalához igazodik, de akadnak közöttük radikális környezetvédők is.

AZ ÚJPOGÁNYSÁG LEGÁLTALÁNOSABB JELLEMZŐI

Miként az a három legjellegzetesebb irányzat esetében is látszik (természetesen számtalan más vallási mozgalommal együtt), a modern pogány csoportok valóban rendkívül eltérő tradíciókra vezetik vissza eredetüket, mégis rendelkeznek néhány általános jeggyel, amelyek alapján közösen is jellemezhetők. E közös jegyek betudhatók annak, hogy ezek a csoportok számos elemet beépítenek mindennapi gyakorlataikba más tradíciók praxisának köréből, és kiegészítik azokat úgy, hogy a modern élet kontextusában alkalmazhatók legyenek.

A legtöbb „mai pogány” tehát általában elfogadja a korábban említett „tégy, amit akarsz, csak másnak ne árts” etikai alapelvet; hasonlóan meghonosodott elv a „Földanya” nagyfokú tisztelete, a természeti környezet megóvásának fontossága. Szemben egyes monoteista vallásokkal központi szerepet játszik a nemek egyenjogúságának elfogadása, ami megnyilvánul az isten és az istennő egymást kiegészítő tiszteletében is, illetve lényegi nyomaték helyeződik a szexualitáshoz fűződő liberális megközelítésekre. Ez a liberális hozzáállás megmutatkozik a nemi orientációk sokféleségéhez való viszony kapcsán is, amely e csoportok túlnyomó részénél nem tekintethető problematikus kérdésnek.

További közös jegy a nagyfokú tolerancia (különösképpen a vallási tolerancia), valamint a dogmatikus gondolkodásmód hiánya. Több irányzat hangsúlyozza történelmének folytonosságát, illetve elterjedt a politeista vagy duoteista hitrendszer. Sokan kisebb csoportokba tömörülnek, de általában központi egyházszerkezettel nem rendelkeznek, így vagy semmilyen hierarchikus struktúrával bírnak, vagy nagyon alacsony szinten szervezettek.

A REKONSTRUKCIONIZMUS VALLÁSKUTATÁSI ÉRTELMEZÉSE, AZ ÉTIKUS MEGKÖZELÍTÉS

Michael York, az újpogányság egyik neves nemzetközi kutatója a *Pagan Theology: Paganism as a World Religion* című munkájában (2005) a pogányságot a hatodik nagy világvallásként nevezte meg,²² ám nézetének ellentmondanak a hivatalos adatok,²³ amelyek tükrében például az angolszász világban csak marginális vallási kisebbségként tekinthetünk a pogány hitet magukénak vallókra. Ezt az ellentmondást vélhetően a szerző túlzottan is inkluzív definíciója magyarázza, amely szerint pogánynak tekinthetők a Kínában őshonos népi vallások, a sintoizmus, a szibériai sámánizmus vagy a természeti népek törzsi vallásai éppúgy, mint a nyugati társadalmak újpogány irányzatai.²⁴

A kortárs pogányság jelenségének étikus megközelítéséhez számolnunk kell egyrészt a mozgalmak felbukkanásának történeti és társadalomlélektani értelmezésével, előzményeivel, az egyes irányzatok külső megfigyelésével, esetleges terepmunkákkal, azok kontextualizálásával, valamint a belőlük leszűrt eredményekkel. Ezekből, illetve a rendelkezésre álló összehasonlító kutatásokból artikulálhatók olyan jellegű tipológiák, leírási kísérletek, amelyek az esernyő-terminus jogosultságát adják.

Az újpogányság mibenlétének feltárásához elsőként néhány olyan kortárs vallástudományi meghatározás hivatkozható, amely kijelöli a jelenség megközelítésének lehetséges irányát. Ezek a megközelítések elsősorban a vallásdefiníciók szubsztantív oldalát emelik ki, másrésztől némelyikük már hangsúlyozza azt a kontextust és előzménysorozatot is, amelyben a remitologizációs kísérlet felbukkant.

²² Állítása szerint a világ lakosságának csaknem hat százaléka tartozik valamilyen pogány vallási tradíció követőinek sorába, így a pogányság joggal tart számot a fenti besorolásra.

²³ Michel York munkájához az időben közel álló James R. Lewis tanulmánya (2004) hivatkozható, amely az angolszász világ népszámlálási adatait és a vallási hovatartozásra irányuló célzott felmérések eredményeit összegzi az új vallási irányzatok követőinek számára vonatkozóan. Eszerint Új-Zélandon a 2001-es adatok alapján 5,862 fő; Ausztráliában 21,612 fő; Nagy-Britanniában 40,332 fő; Kanadában 21,085 fő tekintette magát újpogánynak. Az Egyesült Államokban a szigorúan az újpogánysághoz sorolható irányzatok (nem számoltam ide a santeria követőit és a magukat spiritualistának vallókat) hívei 307,000 főt tesznek ki. A 2001-es adat szerint tehát a végső szám az angolszász világ tekintetében 395,891 fő (Lewis: *New Religion Adherents*).

²⁴ York némileg filozofikus megfogalmazásában „a pogányság egy olyan, sokalakú és kölcsönös viszony igenlése, amely az egyén vagy a közösség és az érzékelhető, élő, nem-tapasztalati valóság között fennáll. A pogányság elfogadja az isteni valóság anyagi megnyilvánulásait, és lemond a megkülönböztetésről az örök és a múlandó, az anyagi és a spirituális, az evilági és a túlvilági között.” (York: *Defining Paganism*, 9.)

A *Concise Dictionary of World Religions* (2000) a neopogány áramlatot szűkszavúan egy napjainkban feltűnt irányzatként határozza meg, amely azért jött létre, hogy felélessze és elterjessze az úgynevezett pogány életformát, hogy óvja a pogányság szent helyeit és általánosságban a Földanyát.

Ezzel szemben a *Columbia Encyclopedia*²⁵ (2007) szócikke valamelyest részletesebb: az alapvetően két irányzatra (természetközpontú és mágikus csoportok) bomló újpogányságot olyan politeista vallási mozgalomnak aposztrofálja, melynek követői kis csoportokba tömörülve gyakorolják hitüket, amely kereszténység előtti – többnyire egyiptomi, görög, északi (viking) és kelta – tradíciókon alapszik.

A *Hutchinson Enciklopédia* (2005) a pogány gyakorlatok iránti érdeklődés felvirágzását a XIX. századhoz köti, az irányzatot pedig olyan antiurbánus jelenségként definiálja, amely gyakran meríti inspirációját a kereszténység, illetve a modern industriális társadalmak iránti ellenszenvéből. A szócikk szerint ezek a mozgalmak a legtöbb esetben csak néhány pontban kötődnek a pogány múlthoz (mivel esetükben nem beszélhetünk kontinuitásról Európában), így tehát nem újra feltalálni akarják a múltat, hanem a spiritualitás új formáira való igény kifejeződéséeként reflektálnak az ősi pogányok által követett sajátos mintákra.

Christopher McIntosh *The Pagan Revival and its Prospects* című írásában²⁶ munkadefiníciókat állít fel mind a 'pogány', mind pedig az 'újpogány' kifejezésekre. Az előbbi kategóriába sorolja az összes, politeizmusra kiterjedő természetközpontú vallást, beleértve ebbe azokat is, melyek a kereszténység előtt Európában léteztek. A modern pogányság gyökereit ezzel szemben a XVIII. század végének és a XIX. század elejének időszakából eredezteti, és három alapvetően fontos tényezőt kapcsol hozzá: (1) a romantika korszakának természet-dicsőítését, illetve az antik pogány istenek magasztalásának új formájának felfedezését; (2) az ezidőben sokasodó antropológiai és vallásetnológiai kutatások hatását; valamint (3) a népi kultúrtörténet, a dalok, a táncok és a tradicionális ismeretek iránti tömeges érdeklődést.

Hazai viszonylatban elsőként Kis-Halas Judit²⁷ részletes megközelítése bontotta ki a fogalom többretegű konnotációit. Eszerint a mai valláskutatásban az újpogányság olyan heterogén vallási rendszereket tartalmazó fogalom, amely végeredményben azokat a szinkretikus hiedelemrendszereket és kultuszokat jelöli, melyek a kereszténység előtti európai hitrendszereknek (druida vallás, illetve germán népek kultuszai), a kereszténység előtti nem európai eredetű kultuszoknak (pl. Mithras vagy Isis kultusza), az Európán kívüli népek, törzsi társadalmak (pl. szibériai sámánhitű népek, afrikai és latin-amerikai népek) hiedelemrendszereinek tudatos és sajátosan értelmezett újraélesztését kísérik meg. A szinte áttekinthetetlen heterogenitást az a

²⁵ Lagasse – Goldman – Hobson – Norton (eds.): *The Columbia Encyclopedia*.

²⁶ McIntosh: *The Pagan Revival and its Prospects*.

²⁷ Kis-Halas: *Újboszorkány kultuszok a 20. században*.

néhány alapvető sajátosság rendezzi e gyűjtőfogalom alá, amely az összes irányzatra jellemző, ebből is kiemelhető a remitologizáció folyamata, valamint a környezettudatos szemlélet, amely a panteisztikus vallási tisztelet kultikus formáiból ered.

TIPOLÓGIÁK

A 2000-es évek derekától a szakirodalmi tipológiák esetében többféle megközelítésről beszélhetünk. Az Isaac Bonewits-féle megközelítés a történeti perspektívát hangsúlyozza; eszerint a pogányság legkorábbi formája az ún. paleopaganizmus, amely a hagyományos (törzsi) társadalmak vallási képzeteit jelöli. A paleopogányság a neopogányság mitológiai-kulturális előképe. Ilyen paleopogány vallásoknak tekinthetők például a prehistorikus időktől egészen napjainkig csaknem minden kontinensen fellelhető bennszülött törzsi vallások, a korai mezőgazdasággal foglalkozó társadalmakból ismert Földanya-kultusz, a kelta és germán népek vallásai vagy a Kolumbusz előtti Amerika népeinek hitrendszerei, de olyan keleti vallások is a paleopaganizmus körébe sorolhatók, mint a kínai taoizmus vagy a japán sinto.

Bonewits a mezopaganizmus kifejezéssel jelöli azokat a vallásokat, amelyekre kulturális befolyásuk eredményeképpen (akaratlanul vagy előre megfontoltan) hatást gyakoroltak az eltérő vallási tradíciók – főként a kereszténység, a zsidóság, a zoroasztrianizmus, az iszlám és a korai buddhizmus – képzetei, de gyakorlataikban e mezopogány vallások követői igyekeznek továbbra is az alapítóik vagy elődeik hagyományait követni, vagy egyes esetekben azokhoz visszatérni. A mezopaganizmushoz hasonlóak a szinkretopaganizmus körébe sorolható vallási irányzatok is, itt csupán annyi a különbség, hogy ezeknél a csoportoknál a saját vallási hagyományok hangsúlyosabban keverednek a domináns vallási kultúra elemeivel. Példaként felhozható a karibi térségre jellemző *santería*, melyben az Afrikából rabszolgaként behurcolt yorubák vallási tradíciói vegyülnek a spanyolajkú telepések katolikus vallásának elemeivel, vagy a vudu, ami valóságos nemzeti vallásként van jelen Haiti szigetén.

A tipológiában utolsóként áll a neopaganizmus, amely azokat a mozgalmakat jelöli, melyek a 60-as évektől elindulva tesznek kísérleteket arra, hogy újraalkossák, felélesszék vagy folytassák őseik (vagy elődeik) paleopogány hagyományait, vegyítve azokat a humanizmus és a pluralizmus eszméivel, miközben tudatos erőfeszítéseket tesznek arra, hogy amennyire csak lehet, eltávolodjanak a nyugati monoteizmus, dualizmus és puritanizmus örökségétől.²⁸

Eltérő – nem történeti, hanem kortárs tipológiai megközelítést alkalmaznak más szerzők, igaz, nem elsősorban az újpogányságra alkalmazva, hanem a New Age-et és ezoterikus vallási entitásokat vizsgálva igyekeznek minél pontosabban

²⁸ Bonewits: Varieties of Initiatory Experience.

megfogalmazni az e kategóriákba eső vallási elképzeléseket. Ilyen megközelítést alkalmazott korábban Antoine Faivre,²⁹ aki négy fő-, és két kiegészítő kritériumot határoz meg ahhoz, hogy egy irányzatot ezoterikusnak minősíthessünk.³⁰ Az ezoterikus vallási formációk Faivre értelmezésében olyan tág referencialmalt jelölnek, amelyen belül áramlatként jelenik meg az okkultizmus mint részhalmaz a teljes halmazon belül.³¹

Az interpretáció talán a New Age esetében a legnehezebb, tekintve hogy egyértelműen modern és szinkretista jelenségről van szó, hittartalmi meghatározásával nem is igen lehet találkozni. A szakirodalom sok esetben kvázi-vallásiként vagy inkább spirituális, mint vallási jelenségként definiálja,³² mások pedig úgy határozzák meg, mint a vallás legindividualistább formáját.³³

Az újpogányság és a New Age kapcsán felmerülő alapvető probléma – vonatkozik ez főleg a lelkes, hitvédelmező szándéktól fűtött keresztény szerzőkre – a két mozgalom egybemosásának a kérdése. Valójában bár számtalan közös elem található a két irányzatban (amelyek elsősorban a New Age eklektikus, több vallási hagyomány tanításait összeolvasztó jellegéből adódnak), sokkal inkább beszélhetünk a két irányzat párhuzamos létezéséről, mintsem konkrét kapcsolatot kellene feltételeznünk, bár az egymásra hatások nem zárhatók ki, és erre számos példát is találhatunk. A neopogányság képviselői hasonlóan látják a kérdést, de határozottan elutasítják a két mozgalom egybemosását célzó törekvéseket.

Az újpogányság esetében a gyökerekre való hivatkozásként nem történik utalás a New Age-re, és az esetek jelentős részében nem is vállalnak közösséget az ide tartozó csoportokkal, bár elfogadnak a két irányzat esetében kapcsolódási pontokat – ilyen pl. az, hogy a New Age és az újpogány csoportok tömeges megjelenésének helye az Egyesült Államok, és a korszak is egybeesik, amikor felbukkannak. Mindkét mozgalom nagy jelentőséget tulajdonít a természetnek, a Földnek, igyekeznek harmóniában élni a természeti környezettel, tisztelik a létezők sokféleségét, és környezet-tudatos életmódot folytatnak, holisztikus világszemlélet jellemzi őket. Az ezoterikus tanításaikban is sok párhuzamot fedezhetünk fel, és ezek a külső szemlélő számára egy közös eredetre, esetleg azonosságra utalnak, amit erősít az is, hogy számos vallási közösség egyértelmű besorolása igen nehéz, mivel eredetük, tanításaik, illetve praxisuk alapján mind a két mozgalomhoz tartozhatnak. Továbbá vitán felül közös

²⁹ Faivre – Hanegraff (eds.): *Western Esotericism and the Science of Religion*.

³⁰ Ezek Faivre – Hanegraff szerint a következők: A világegyetem elemei közötti összefüggés feltételezése, a természet élő létezőként való elfogadása, meditációs technikák használata, az átváltoztatás tapasztalata (vö. alkímia), továbbá a szinkretista tendencia és a beavatás gyakorlata (uo., 2–10).

³¹ Hanegraff: *New Age Religion*, 385.

³² Kamarás: *Kis magyar religiográfia*, 190.

³³ Molnár: *Szekták, új vallási jelenségek*.

elem az, hogy neopogányság és a New Age is egyfajta ellenkultúraként jelenik meg, szemben a tudomány uralta nyugati társadalom racionalitásával.³⁴

Leginkább a 2000-es évek közepétől kezdve jelentek meg azok a tanulmányok, amelyekben már az újpogány irányzatok egyes belső típusait igyekeznek kategorizálni a szerzők. Ennek talán elsődleges oka, hogy a nemzetközi szakirodalom egyre inkább felfigyelt a vasfüggöny leomlása utáni közép-kelet-európai és balti vallástudományi beszámolókra, amelyek említik a regionális rekonstrukciós vallások megjelenését.³⁵ A különböző országokban készült vallásszociológiai esettanulmányok megvilágították, hogy a posztkommunista országok újpogány szcénája – jóllehet a rekonstrukciós kísérletben hasonló jegyeket mutat – mégis más alakzatokat ölt.³⁶ Ennek köszönhetően a kortárs szakirodalom az utóbbi években egyre inkább az *ethnic reconstructed religion* kifejezést is alkalmazza, ezzel nyomatékosítva a regionális különbségeket.

POLITEISTA REKONSTRUKCIONISTA VALLÁSOK TERMINOLÓGIAI KÉRDÉSEI

Összességében mind a terminológia kérdésében, mind pedig a kortárs valláskutatás szempontjából az egyik leglényegesebb szempont a konstrukció *versus* rekonstrukció kérdésköre. Bár mindegyik újpogány mozgalom valamely ősi tradíciót kívánja rekonstruálni, az esetek nagy részében azonban írásbeliséggel nem rendelkező kultúrák reimitologizálásáról van szó, amelyeknek (gyakran ambivalens) nyomai csak néhány – sok esetben elégtelen – forrásban bukkannak föl.

A konzisztens vallási identitás, a tartalmi egységesség, illetve a tanítások logikájának szempontjából azonban alapvető fontosságú, hogy a vallási szövedékben ne maradjanak hiányok, így ezek a hiátusok több módon telítődnek meg tartalommal. Egyrészt mivel a kortárs pogány szcénája a XIX. századi antropológiai, vallástörténeti kutatások erőterében formálódott, így hivatkozásainak bizonyos része ezeken a korai munkákon alapszik, ez pedig gyakran fontos legitimizációs forrásként jelenik meg a csoportok önértelmezésében. Az ilyen típusú referenciával nem rendelkező

³⁴ Annak bizonyítását, hogy elkülönült tradíciókról van szó, 2006-os monográfiánkban végeztük el részletesen, vö. Szilárdi – Szilárdi: Istenek ébredése.

³⁵ Az egyes országtanulmányok összefoglalója az Aitamurto – Simpson (eds.): *Modern Pagan and Native Faith Movements...* című kötetben található; a magyarországi újpogányságról ugyanebben a kötetben lásd: Szilárdi: *Neopaganism in Hungary...*, 230–248.

³⁶ Pl. Tupesu: *The Ancient Latvian Religion*; Västrik: *The Heathens in Tartu*; Wiench: *Neo-paganism in Central Eastern European Countries*; Simpson: *Native Faith*; Szilárdi: *Ancient Gods, New Ages*; Aitamurto – Simpson: *Modern Pagan and Native Faith Movements*.

'hiányokat' pedig vagy valamely (re)konstruált néphagyománybeli réteggel, vagy a mozgalom korai teoretikusainak írásaival pótolják. Így legalábbis vallástudományi értelmezésben, e mozgalmakat illetően gyakran inkább a 'konstrukciós', mintsem ténylegesen rekonstrukciós jelzővel lehetne jellemezni, azonban az elnevezésben a 'rekonstruktív' jelző használata tulajdonképpen a szándékra és eljárásra, és nem a tényleges megvalósulásra utal.

Végeredményben ebből a koncepcióból származtatható a 'politeista rekonstrukcionista' terminus egyre inkább elterjedni látszó használata. Ezzel a szóhasználattal egyrészt a 'pogány' szó jelentése teológiai vagy épp köznapi értelmezésének áthallásai elkerülhetővé válnak; másrészt az öndefiniálásra tett kísérletekben jelenlévő, kontinuitásra vonatkozó elképzelések is érvényesülnek, harmadrészt pedig az elnevezésben – vallástudományi szempontból – a szándékra irányuló vallási intencióra tudunk hivatkozni.

BIBLIOGRÁFIA

- Adler, Margot: *Drawing down the Moon: Witches, Druids, Goddess-Worshippers, and Other Pagans in America Today*. Boston: Beacon Press, 1986.
- Aitamurto, Karina – Simpson, Scott (eds.): *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*. (Studies in Contemporary and Historical Paganism) Routledge: London, 2014.
- Bonewits, Isaac: *Varieties of Initiatory Experience*, 2005. neopagan.net/Initiation.html
- Bowker, John (szerk.): *Concise Dictionary of World Religion*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Caesar, Julius: *A gall háború*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1964.
- Cleasby, Richard – Vigfússon, Guðbrandur – Craigie, William Alexander: *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1957.
- Dowden, Ken: *European Paganism: The Realities of Cult from Antiquity to the Middle Ages*. London and New York: Routledge, 2000.
- Eliade, Mircea: *Vallási hiedelmek és eszmék története, I-III*. Budapest: Osiris, 1995.
- Eliade, Mircea: *Megjegyzések az európai boszorkányságról = Uő.: Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 87–115.
- Faivre, Antoine – Hanegraff, Wouter J. (eds.): *Western Esotericism and the Science of Religion*. Leuven: Peeters, 1998.
- Hanegraff, Wouter J.: *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. Leiden: E. J. Brill, 1996.
- Halmágyi, Miklós: *Európa keresztény hitre térésének néhány kérdése = Belvedere Meridionale, XX, 2008/1–2, 43–57*.
- Harvey, Graham: *Listening People, Speaking Earth: Contemporary Paganism*. London: Hurst & Company, 1996.
- Kamarás, István: *Régi-új pogányok, régi és új istenségek = Napút, III, 2001/6*.
- Kamarás, István: *Kis magyar religiográfia*. Pécs: Pannónia Könyvek, 2003.
- Kis-Halás Judit: *Újboszorkány kultuszok a 20. században: A wiccától a cyberboszorkáig. = Rubicon, XVI (2005)/7, 56–61*.
- Lagasse, Paul – Goldman, Lora – Hobson, Archie – Norton, Susan, R. (eds.): *The Columbia Encyclopedia*. New York: Columbia University Press, 2007.

- Lewis, James R.: *New Religion Adherents: An Overview of Anglophone Census and Survey Data* = *Marburg Journal of Religion*, IX, 2004/1.
- McIntosh, Christopher: „The Pagan Revival and Its Prospects.” *Futures of Religions*, XXXVI, 2004/9, 1037–1041.
- Melton, Gordon, J.: *Magic, Witchcraft, and Paganism in America: A Bibliography*. New York: Garland, 1982.
- Molnár Tamás: *A pogány kísértés*. Budapest: Kairosz Kiadó, 1997.
- Molnár, Attila Károly: *Szekták, új vallási jelenségek*. Budapest: Pannonica, 1998.
- Murray, Margaret A.: *The Witch Cult in Western Europe*. Oxford: Clarendon Press, 1921.
- Rahner, Karl – Vorgrimler, Herbert: *Teológiai kieszótár*. Budapest: Szent István Társulat, 1980.
- Russel, Jeffrey B.: *A History of Witchcraft: Sorcerers, Heretics, and Pagans*. London: Thames & Hudson, 1980.
- Simpson, Scott: *Native Faith: Polish Neo-Paganism At the Brink of the 21st Century*. Krakow: Nomos, 2000.
- Szilágyi Tamás – Szilárdi Réka: *Istenek ébredése: A neopogányság vallástudományi vizsgálata*. Szeged: JatePress, 2006.
- Szilárdi, Réka: *Ancient Gods, New Ages: Lessons from Hungarian Paganism*. = *Pomegranate: The International Journal of Pagan Studies*, XI, 2009/1, 44–57.
- Szilárdi, Réka: *Neopaganism in Hungary: Under the Spell of Roots*. = Aitamurto, Karina – Simpson, Scott (eds.): *Modern Pagan and Native Faith Movements in Central and Eastern Europe*. (Studies in Contemporary and Historical Paganism) London: Routledge, 2014, 230–248.
- The Hutchinson Encyclopedia*. London: Hodder Arnold, 2005.
- Tiryakian, Edward A.: *Keresztény, gnosztikus, pogány* = *Lettre XXIII*, 1996/Tél, c3.hu/scripta/lettre/lettre23/13tiry.htm
- Tupesus, Janis: *The Ancient Latvian Religion – Dievturība*. = *Lituanus: Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences XXXIII*, 1987/3, 46–61, lituanus.org/1987/87_3_06.htm
- Västrik, Ergo-Hart: *The Heathens in Tartu in 1987–1994: Heritage Protection Club Tõlet*. = Kõiva, Mare (ed.): *Contemporary Folklore: Changing World View and Tradition*. Tartu: ELM Scholarly Press, 1996, 86–101. vinland.org/heathen/pagancee/taara.html
- Wiench, Piotr: *Neo-paganism in Central Eastern European Countries*. = Borowik, Irena – Babinski, Grzegorz (eds.): *New Religious Phenomena in Central and Eastern Europe*. Krakow: Nomos, 1997, 283–292.
- York, Michael: *Defining Paganism*. = *Pomegranate: A New Journal of Neopagan Thought*, 2000/11, 4–9.
- York, Michael: *The Emerging Network: A Sociology of the New Age and Neo-pagan Movements*. Maryland: Lanham, Rowman & Littlefield, 1995.
- York, Michael: *Pagan Theology: Paganism as a World Religion*. New York, NYU Press, 2005.